ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 39 (2018)

Deltion ChAE 39 (2018), Series 4. In the memory of Charalambos Bouras

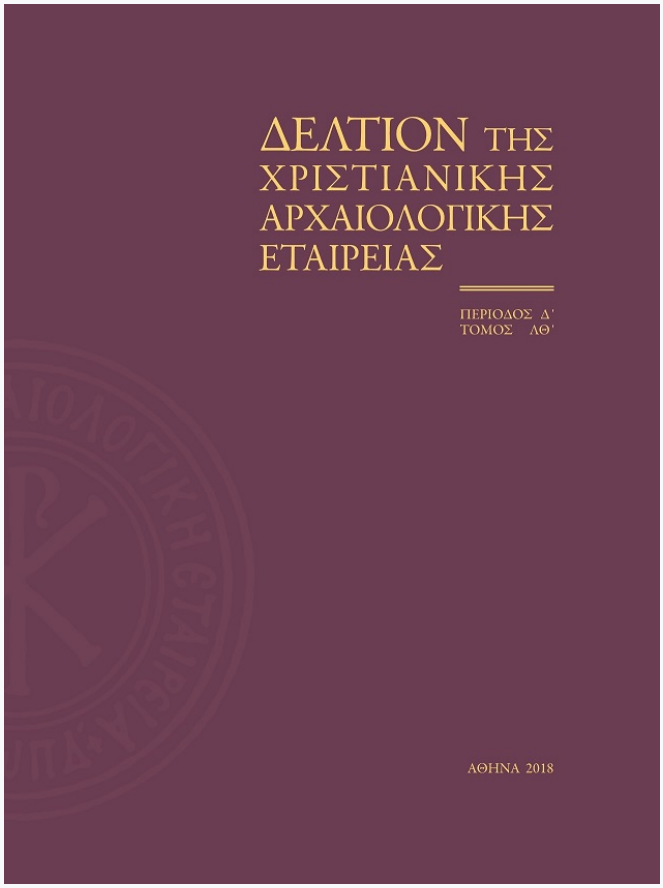

The typology of condensed Athonite churches of Pelion during the late ottoman domination (1700-1881)

Μιλτιάδης ΠΟΛΥΒΙΟΥ (Miltiadis POLIVIOU)

doi: 10.12681/dchae.18562

To cite this article:

ΠΟΛΥΒΙΟΥ (Miltiadis POLIVIOU) M. (2018). The typology of condensed Athonite churches of Pelion during the late ottoman domination (1700-1881). *Deltion of the Christian Archaeological Society*, *39*, 269–280. https://doi.org/10.12681/dchae.18562

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/02/2026 04:18:28

Μιλτιάδης Πολυβίου

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΠΤΥΓΜΕΝΩΝ ΑΘΩΝΙΚΩΝ ΝΑΩΝ ΣΤΟ ΠΗΛΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΨΙΜΗ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1700-1881)

Οι οκτώ τρουλαίοι ναοί με πλευρικές κόγχες, που οικοδομήθηκαν στο Πήλιο κατά την όψιμη τουρκοκρατία, τυπολογικά ανήκουν στην πιο συνεπτυγμένη μορφή του αθωνικού τύπου. Είναι όλοι καθολικά μικρών μοναστηριών και η οικοδόμησή τους έγινε από το 1775 ώς το 1818, την περίοδο δηλαδή κατά την οποία κορυφώνεται η ακμή του τόπου. Στο άρθρο γίνεται προσπάθεια να ανιχνευθεί η δημιουργία της συγκεκριμένης μορφής του αθωνικού τύπου και να προσδιοριστούν οι αιτίες για τις οποίες στο Πήλιο της εποχής απαντάται μόνον η παραλλαγή αυτή.

The eight domed churches with lateral niches, which were constructed on Mount Pelion during the Late Ottoman period, all belong to the type of the condensed Athonite church. They are all katholika of monasteries of small size and they were built during the period from 1775 to 1818, when the region was flourishing. The present article attempts to follow the emergence of this specific Athonite type and to determine the reason this variation appears on Pelion during the specific period.

Λέξεις κλειδιά

18ος-19ος αιώνας, Πήλιο, τυπολογία μεταβυζαντινών ναών, συνεπτυγμένος αθωνικός τύπος.

Keywords

18th-19th century; mount Pelion; postbyzantine church typology; condensed Athonite type.

Από τους ναούς που κτίστηκαν στο Πήλιο κατά τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα σώζονται, με μεγαλύτερες ή μικρότερες αλλοιώσεις, περίπου 150 κτίσματα. Το ήμισυ περίπου αυτού του συνόλου είναι τρίκλιτες βασιλικές. Το ένα τρίτο από τους υπόλοιπους είναι κτίσματα που στεγάζονται από κάποιας μορφής τρούλο, μεταξύ των οποίων υπάρχουν και οκτώ ναοί που διαθέτουν πλευρικές κόγχες, οι οποίες, όπως είναι γνωστό, αποτελούν το ειδοποιό γνώρισμα που διακρίνει τους αθωνικού τύπου ναούς από τους υπόλοιπους τρουλαίους.

Οι ναοί της κατηγορίας αυτής συγκεκριμένα είναι: οι Ταξιάρχες στην Ανεμούτσα Δράκιας (1775), ο Άγιος Νικόλαος στην Πάου Αργαλαστής (1778), η Παναγίτσα Ζαγοράς (1798), ο Προφήτης Ηλίας Λαύκου (1814), ο Άγιος Νικόλαος ο Γέρος στις Μηλιές (1796), ο Άγιος Αθανάσιος Νεοχωρίου (1818), η Παναγία στην Πρασούδα (;) και ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στη Συκή (1795)· όλοι τους είναι μοναστηριακοί. (Κάποια αβεβαιότητα υπάρχει μόνον για τον Προφήτη Ηλία Λαύκου, ο οποίος όμως, σύμφωνα με την προφορική παράδοση της περιοχής, ήταν επίσης καθολικό κατεστραμμένου σήμερα μονυδρίου). Ως προς τη θέση τους σε σχέση με τον πολεοδομικό ιστό, οι εν λόγω ναοί βρίσκονται πάντοτε, χωρίς καμιά εξαίρεση, εκτός οικισμών. Οι επτά επακριβώς χρονολογημένοι από αυτούς είναι όλοι τους κτίσματα της προεπαναστατικής πεντηκονταετίας, δηλαδή της εποχής κατά την οποία κορυφώνεται η ακμή του τόπου (όπως γενικότερα και ολόκληρου του ελλαδικού χώρου), χωρίς να παρατηρείται πύκνωση της οικοδόμησής τους σε κάποιο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα.

Το γεγονός ότι οι πηλιορείτικοι αθωνικοί ναοί είναι όλοι τους μοναστηριακοί δεν αποτελεί πρωτοτυπία, δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος τύπος είχε ταυτιστεί με τη μοναστηριακή ναοδομία ήδη από τον πρώτο καιρό

* *Δρ αρχιτέκτων, miltos.polyviou@gmail.com*

της εμφάνισής του κατά τα βυζαντινά χρόνια –αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος για τον οποίο βρίσκονται και οι οκτώ εκτός οικισμών. Το ότι αυτοί οικοδομήθηκαν κατά την περίοδο της ακμής του τόπου θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στο ότι η ανέγερσή τους δεν αποτελούσε αίτημα πρώτης ανάγκης, που έπρεπε να ικανοποιηθεί ακόμη και εκ του υστερήματος των κατοίκων, όπως οι ενοριακοί ναοί, ούτε ήταν μια απλή και φθηνή λύση οποτεδήποτε πραγματοποιήσιμη, αλλά, παρά το περιορισμένο μέγεθός τους, αποτελούσαν μια ειδική και σχετικά δαπανηρή κατασκευή, προσιτή μόνο σε εποχές σχετικής οικονομικής ευρωστίας, όσον αφορά τουλάχιστον τα μικρά και φτωχά μονύδρια, όπως είναι αυτά που εμπίπτουν στα όρια της παρούσας έρευνας.

Οι συγκεκριμένοι ναοί δεν είναι κτίσματα μεγάλου μεγέθους. Οι μέγιστες διαστάσεις που επισημάνθηκαν, είναι 13,60 μ. μήκος (Άγιος Νικόλαος Πάου Αργαλαστής) και 6,90 μ. πλάτος (Παναγίτσα Ζαγοράς). Οι αναλογίες των διαστάσεών τους κυμαίνονται γύρω στο 1:2, με όρια από 1:1,7 ώς 1:2,3.

Όσον αφορά τη βασική τυπολογική κατάταξή τους, ανήκουν όλοι τους στον άκρως συνεπτυγμένο τύπο, τύπο, δεδομένου ότι δεν υπάρχει μεταξύ τους ούτε ένας που να έχει ελεύθερους κίονες στο εσωτερικό του. Ο τύπος αυτός προκύπτει από τον συνεπτυγμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο που συναντάται στην περιοχή με την προσθήκη των πλευρικών κογχών, προκύπτει δηλαδή κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ο ολοκληρωμένος αθωνικός τύπος –όσον αφορά τουλάχιστον τον χώρο του κυρίως ναού– προκύπτει από τον σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο. Συγκεκριμένα, ο κεντρικός χώρος είναι τετραγωνικής κάτοψης και στεγάζεται από ασπίδα, δηλαδή από ημισφαιρικό –ή ελαφρά χαμηλωμένο τρούλο– που φέρεται απ' ευθείας από τις παραστάδες, μέσω ημικυκλικών τόξων (Εικ. 1) συνήθως χωρίς τη μεσολάβηση τυμπάνου, εκτός από δύο περιπτώσεις (Άγιος Ιωάννης Συκής και Άγιος Νικόλαος Πάου Αργαλαστής), στις οποίες υπάρχει ένα χαμηλό ψευδοτύμπανο, δηλαδή ένα υποτυπώδες τύμπανο που διαμορφώνεται μόνον εξωτερικά (Εικ. 2)[1]. Όπως ακριβώς και στους συνεπτυγμένους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, τα τρία σκέλη του σταυρού σχηματίζονται υποτυπωδώς από το πάχος των φερόντων τόξων, ενώ το τέταρτο (το ανατολικό) διαμορφώνεται, κατά τα γνωστά, από την ημικυλινδρική καμάρα του ιερού, στην οποία είναι ενσωματωμένο το αντίστοιχο τόξο, άλλοτε εξέχοντας από αυτήν και άλλοτε όχι. Βορείως και νοτίως του κεντρικού τετραγώνου διανοίγονται οι εσωτερικά ημικυκλικές κόγχες των χορών, οι οποίες καταλαμβάνουν ολόκληρο σχεδόν το πλάτος των αντίστοιχων πλευρών του και καλύπτονται από τεταρτοσφαίρια[2].

Ο χώρος του αγίου βήματος οριοθετείται, κατά τα γνωστά, από την διαφοροποίηση της (ημικυλινδρικής) κάλυψής του και από τον αναβαθμό του σολέα. Στις περιπτώσεις που η καμάρα και το αντίστοιχο φέρον τόξο συναποτελούν μία ενιαία και αδιάσπαστη θολωτή επιφάνεια, οι προεξοχές των παραστάδων δημιουργούν στους πλευρικούς τοίχους του ιερού αντίστοιχες τοξοστεφείς εσοχές. Στον ανατολικό τοίχο διανοίγονται οι τρεις γνωστές κόγχες, από τις οποίες εξέχει εξωτερικά μόνον η κεντρική, ενώ εκείνες των παραβημάτων είναι πολύ μικρότερες και ενσωματώνονται στο πάχος της τοιχοποιίας[3]. Στους πλευρικούς τοίχους διανοίγονται, κατά τα γνωστά, τα συνήθη βοηθητικά κογχάρια.

Δυτικώς του κυρίως ναού δεν υπάρχει η απαραίτητη στον ολοκληρωμένο αθωνικό τύπο λιτή, αλλά μόνον ένας ισοπλατής με αυτόν εξωνάρθηκας, που –όπως ακριβώς και στους συνεπτυγμένους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς– είναι ανοιχτός από τα νότια και τα δυτικά (ενίοτε και από τα βόρεια) και καλύπτεται συνήθως με ασπίδα (Άγιος Νικόλαος ο Γέρος στις Μηλιές, Εικ. 1) ή σκαφοειδή θόλο (Παναγία στην

[1] Η χρήση ανάλογων ψευδοτυμπάνων παρατηρείται και στις άλλες ηπειρωτικές ελλαδικές περιοχές από πολύ πρωιμότερα χρόνια, βλ. π.χ. Α. Πασαλή, «Ο Άγιος Παντελεήμων στην Ανατολή Αγιάς Θεσσαλίας», *Έκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 4 (1993), 113-127, σχετικά με τον ομώνυμο ναό (1641).

[2] Οι κόγχες των χορών (όπως και εκείνες του ιερού) συμβάλλουν στην ασφαλέστερη ανάληψη των πλαγίων ωθήσεων της επικαλυπτικής θολοδομίας. Βλ. και Γ. Ντέλλας, «Το μοναστήρι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στη Βράχα Ευρυτανίας», *Έκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 4 (1993), 109.

[3] Την εποχή αυτή, τουλάχιστον όσον αφορά στους εκτός Αγίου Όρους ναούς, το ιερό με τρεις εξωτερικές κόγχες αποτελεί μάλλον εξαίρεση. Βλ. και Μ. Καρυώτου, «Η εκκλησία της Κοίμησης της Παναγίας στα Χρύσαφα Λακωνίας», *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία* 1 (1984), 53, και Ι. Καρατζόγλου, *Ναοί αθωνίτικου τύπου στα θεσσαλικά Άγραφα* (δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2001, 242-243.

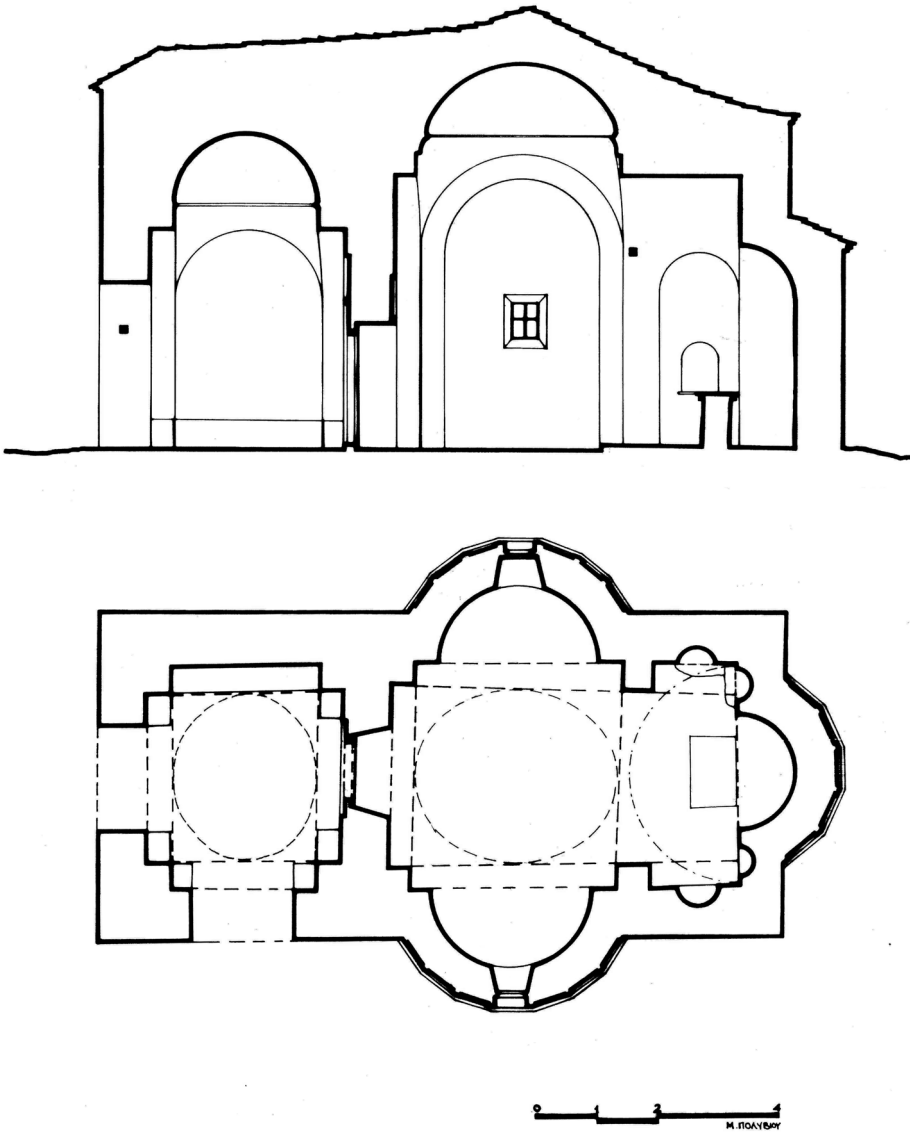

Εικ. 1. Μηλιές. Άγιος Νικόλαος ο Γέρος. Κάτοψη και κατά μήκος τομή.

Πρασούδα, Εικ. 3), ενώ σε μία περίπτωση (Προφήτης Ηλίας Λαύκου) η κάλυψη γίνεται από δίριχτη ξύλινη στέγη (Εικ. 4).

Τα δάπεδα του κυρίως ναού και του εξωνάρθηκα βρίσκονται συνήθως στην ίδια στάθμη και διαχωρίζονται μόνον από το κατώφλι της ενδιάμεσης εισόδου. Στις δύο περιπτώσεις που παρατηρείται διαφορά στάθμης (Άγιος Αθανάσιος Νεοχωρίου και Παναγίτσα Ζαγοράς) το δάπεδο του κυρίως ναού διαμορφώνεται με μερικούς αναβαθμούς πιο χαμηλά από το αντίστοιχο του εξωνάρθηκα.

Η είσοδος στους πηλιορείτικους αθωνικούς ναούς γίνεται πάντοτε μέσω του εξωνάρθηκα, από μία μοναδική θύρα που διανοίγεται στο μέσον της δυτικής πλευράς. Η ύπαρξη μίας μόνον εισόδου είναι ευεξήγητη, δεδομένου ότι δεν πρόκειται για ενοριακούς με πολυπληθές εκκλησίασμα αλλά για μοναστηριακούς ναούς, μικρού μάλιστα μεγέθους. Παράθυρα διανοίγονται κυρίως στον άξονα των κογχών (οπωσδήποτε στη νότια κόγχη) και στον νότιο τοίχο του αγίου βήματος. Πολύ σπάνια υπάρχουν και πάνω από την κόγχη του ιερού ή επάνω από την είσοδο, ενώ επίσης σπάνια

Εικ. 2. Πάου Αργαλαστής. Άγιος Νικόλαος, άποψη από τα νοτιοανατολικά.

παρατηρείται και διάνοιξη φωτοσχισμής στην κόγχη της πρόθεσης.

Όσον αφορά στην επικάλυψη της στέγασης των κτισμάτων, οι βασικές διαφοροποιήσεις καθορίζονται από το αν οι πλευρικοί τοίχοι του κυρίως ναού έχουν μεγαλύτερο ύψος από αυτούς του νάρθηκα και του ιερού, έτσι ώστε η στέγη του να ξεχωρίζει, καθώς διαμορφώνεται σε υψηλότερη στάθμη από τις στέγες των δύο άλλων μερών του κτίσματος (Εικ. 5)· το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού έχει, όπως πάντα, τη δική του ξεχωριστή στέγαση, ανεξάρτητη από εκείνη του υπόλοιπου κτίσματος. Στην περίπτωση αυτή η επικάλυψη της στέγασης του κυρίως ναού είτε γίνεται από τετράριχτη στέγη (Προφήτης Ηλίας Λαύκου, Εικ. 4) είτε διαμορφώνεται, κατά τα γνωστά, από την καμπύλη του εξωραχίου της ασπίδας (Παναγία στην Πρασούδα, Εικ. 6), ενώ η στέγαση του νάρθηκα επικαλύπτεται άλλοτε από τρίριχτη στέγη (Παναγία στην Πρασούδα) και άλλοτε από δίριχτη με απότμηση (Άγιος Αθανάσιος Νεοχωρίου, Εικ. 7) ή όχι (Προφήτης Ηλίας Λαύκου, Εικ. 4)· αξίζει να σημειωθεί πως στους ναούς αυτούς τα τόξα του τρούλου στις δύο δυτικές γωνίες είναι πιο στενά και εξέχουν λίγο, ενώ, ακόμη, δεν συνεχίζονται χαμηλότερα, ώστε να διαμορφώσουν παραστάδες, αλλά σταματούν στο ύψος των γενέσεων, έτσι ώστε εδώ το υποτυπώδες σταυρικό σχήμα της κάτοψης να εξαφανίζεται τελείως. Στην περίπτωση των ναών στους οποίους οι πλευρικοί τοίχοι έχουν το ίδιο ύψος σε όλο το μήκος τους, η στέγαση άλλοτε είναι συνεχής, ενιαία και αδιάσπαστη σε όλη της την έκταση (Άγιος Νικόλαος ο Γέρος στις Μηλιές, Εικ. 8) και άλλοτε (σε μία μόνον περίπτωση) πάνω από την ασπίδα διαμορφώνεται εξωτερικά ψευδοτύμπανο με δική του ξεχωριστή στέγαση, που διασπά την ενιαία επιφάνεια της επικάλυψης (Άγιος Νικόλαος Πάου Αργαλαστής, Εικ. 2).

Όπως είναι γνωστό, ο αθωνικός τύπος ναού, δηλαδή ο σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με

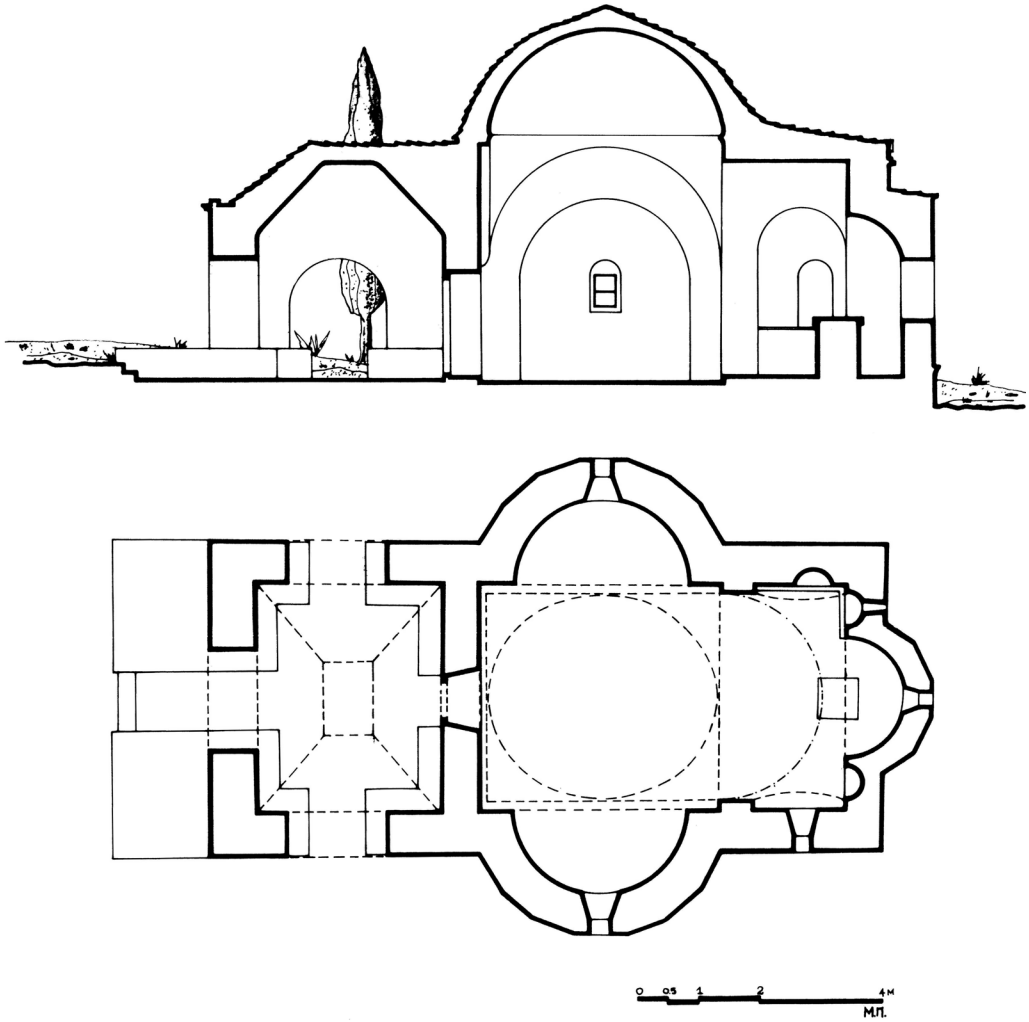

Εικ. 3. Πρασούδα. Παναγία. Κάτοψη και κατά μήκος τομή.

πλευρικές κόγχες και μεγάλη κιονοστήρικτη λιτή, διαμορφώθηκε στον χώρο του Αγίου Όρους κατά το διάστημα που μεσολάβησε από τα τέλη του 10ου αιώνα ώς τις αρχές του 14ου αιώνα[4] και ταυτίστηκε εξ αρχής με τη μοναστηριακή ναοδομία όχι μόνον του ελλαδικού αλλά και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου, στην οποία είχε έκτοτε ευρύτατη εφαρμογή. Μια τόσο συνεχής και μακρόχρονη παρουσία δεν θα μπορούσε, βέβαια, να είναι ανεξέλικτη, ιδιαίτερα όσον αφορά στα μικρότερα κτίσματα, στα οποία οι απλουστεύσεις στη σύνθετη διάρθρωση και την πολυμερή στέγαση του τύπου ήταν περίπου αναπόφευκτες. Η εξέλιξη αυτή δεν έχει αποτελέσει ακόμη αντικείμενο ειδικής διερεύνησης και συνεπώς δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να διατυπωθούν ασφαλή συμπεράσματα για την πορεία της[5].

[4] Βλ. Β. Μεσσής, *Ναοί αθωνικού τύπου* (δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2010, 83-105. Βλ. ακόμη Π. Μυλωνάς, «Ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας», *Αρχαιολογία* 1 (1981), 62 και P. Mylonas, «Le plan initial du catholicon de la Grande Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite», *CahArch* 32 (1984), 89-112 και P. Mylonas, «Notice sur le catholicon d'Iviron», *Archives de l'Athos XIV – Actes d'Iviron,* I, Παρίσι 1985, 64-68 και Π. Μυλωνάς, «Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου», *Αρχαιολογία* 14 (1985), 66-88.

[5] Για την εξέλιξη του αθωνικού τύπου γενικά βλ. Χ. Μπούρας, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μετὰ τὴν Ἅλωση», *Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα* 3 (1969), 166, και Α. Στεφανίδου-Φωτιάδου,

Εικ. 4. Λαύκος. Προφήτης Ηλίας, άποψη από τα βορειοδυτικά.

Πάντως κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας (τουλάχιστον όσον αφορά στις μονές όπου υπήρχαν τα αναγκαία προς τούτο οικονομικά μέσα), η ανέγερση των μοναστηριακών καθολικών συνέχιζε να ακολουθεί τον βυζαντινό αθωνικό τύπο στην πλήρη και ολοκληρωμένη μορφή του[6], ενώ το ίδιο εξακολουθούσε να συμβαίνει ακόμη και ώς και τον 19ο αιώνα στις ιδιαίτερες εκείνες περιπτώσεις όπου, για κάποιους ειδικούς λόγους, η βυζαντινή παράδοση συνέχιζε να παραμένει ισχυρή και παράλληλα υπήρχαν οι οικονομικές προϋποθέσεις που θα μπορούσαν να κάνουν πραγματοποιήσιμη την έκφρασή της (κυρίως στο Άγιον Όρος)[7]. Όσον αφορά στο μεγάλο πλήθος των μικρών και φτωχών μονυδρίων που, ακόμη και αν το επιθυμούσαν, δεν είχαν τις δυνατότητες να αποκτήσουν καθολικά σαν τα βυζαντινά, η προσπάθεια διατήρησης του βασικού παραδοσιακού τυπολογικού πλαισίου ήταν επόμενο να οδηγήσει υποχρεωτικά στις

«Το καθολικό της μονής του Αγίου Αθανασίου στην Εράτυρα (Σέλιτσα)», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 2 (1982), 30. Βλ. ακόμη Α. Πασαλή, «Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ στὸ Νεραϊδοχώρι Τρικάλων», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 5 (1998), 200, Ντέλλας, ό.π. (υποσημ. 2), 106, και Καρατζόγλου, ό.π. (υποσημ. 3), 54. Ολοκληρωμένη συνολική θεώρηση στο Μεσσής, ό.π. (υποσημ. 4).

[6] Βλ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 5). Ως ενδεικτικά παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν τα καθολικά των μονών Αντινίτσας (δεύτερο μισό του 15ου αιώνα) και Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω (16ος αιώνα), βλ. αντιστοίχως Α. Ορλάνδος, «Ἡ ἐπὶ τῆς Ὄθρυος Μονὴ τῆς Ἀντινίτσης», *ΕΕΒΣ Ζ΄* (1930), 369-381 και Χ. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, «Το καθολικό της Μονής Διονυσίου στον Όλυμπο», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 3 (1989), 111-124.

[7] Βλ. Μ. Πολυβίου, *Το καθολικόν της Μονής Ξηροποτάμου*, Αθήνα 1999, 99-100.

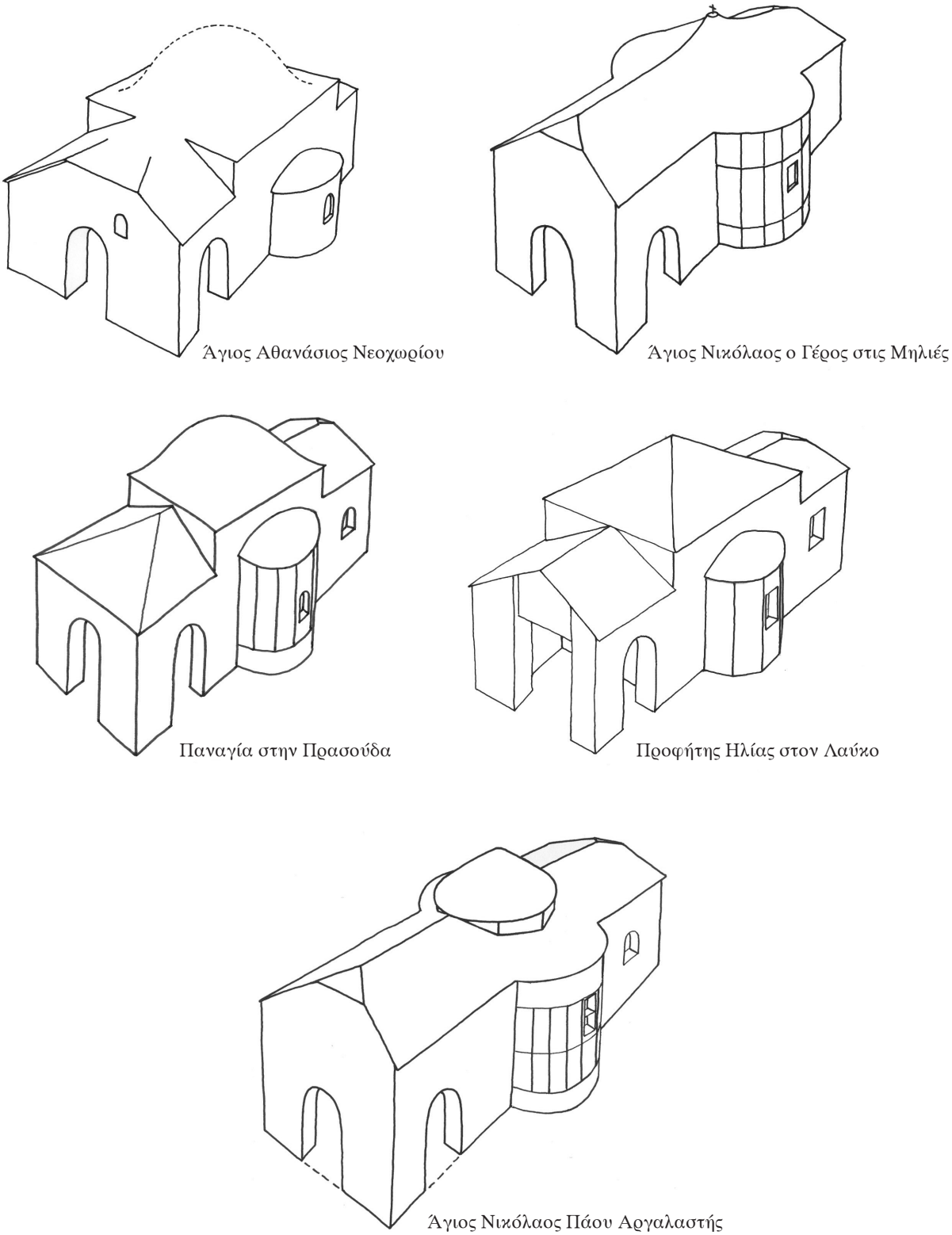

Εικ. 5. Παραλλαγές των συνεπτυγμένων αθωνικών ναών στο Πήλιο.

Εικ. 6. Πρασούδα. Παναγία. Η στέγαση του ναού, άποψη από τα βορειοδυτικά.

αναγκαίες απλουστεύσεις[8]. Οι απλουστεύσεις αυτές επιφέρουν τη σταδιακή κατάργηση των πλευρικών παρεκκλησίων, των τυπικαριών, των εξωτερικών κογχών των παραβημάτων και των κιόνων στη λιτή, ενώ επίσης εγκαταλείπονται οι υπέρστεγοι τρούλοι και οι αυτόνομες στέγες στην κάλυψη των γωνιαίων διαμερισμάτων[9]. Η σύμπτυξη γίνεται ριζικότερη με τη μετατροπή του πυρήνα του κυρίως ναού από σύνθετο τετρακιόνιο σε απλό τετρακιόνιο (δηλαδή με τη μείωση των υποστυλωμάτων κατά ένα ζεύγος), τη γενίκευση της αντικατάστασης των τρούλων (πλην του κεντρικού) από ασπίδες[10] και την περαιτέρω μείωση της πολυμέρειας στη στέγη[11]. Η απλούστευση φθάνει στην έσχατη εκδοχή της όταν –όπως συμβαίνει στην

[8] Στο πλαίσιο της διαδικασίας απλουστεύσεων του αθωνικού ναού οι χοροί καταλήγουν βαθμιαία να αποτελούν κυρίως σηματοδοτικό και όχι λειτουργικό στοιχείο του τύπου. Βλ. και Καρατζόγλου, (υποσημ. 3), ό.π., 54.

[9] Ως ενδεικτικά παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν τα καθολικά των μονών Σωσίνου (16ος αιώνας), βλ. Ρ. Στυλιανού, «Το καθολικό της Μονής Σωσίνου στο Πωγώνι της Ηπείρου», *Έκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 2 (1982), 67-85, και Πέτρας (μέσα 16ου αιώνα) και Μεγάλης Παναγίας Σάμου (1596), βλ. Π. Μυλωνάς, «Η Μονή Πέτρας στη Νότια Πίνδο», *Έκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 2 (1982), 121-138 και εικ. 32/10 αντιστοίχως.

[10] Η κάλυψη και του κεντρικού τρούλου από ασπίδα ή σταυροθόλιο [βλ. Κ. Θεοχαρίδου – Α. Τούρτα, «Η μονή του Αγίου Γεωργίου στα Κερδύλια έξω από την Ασπροβάλτα», *Έκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 3 (1989), 45-64] είναι σπανιότατη στους μη συνεπτυγμένους αθωνικούς ναούς, βλ. και Καρατζόγλου, ό.π., (υποσημ. 3), 54.

[11] Ως ενδεικτικά παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν τα καθολικά των μονών Ρουσάνου στα Μετέωρα (1545) και Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (1625). Βλ. αντιστοίχως Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ αἰ. Αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων», *ΕΕΒΣ* Θ΄ (1932), 400, εικ. 17 και Μ. Πολυβίου, «Η μονή του Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (Μπουρμπουτσικό) Βοΐου-Γράμμου», *Έκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 2 (1982), 37, εικ. 4.

Εικ. 7. Νεοχώρι. Άγιος Αθανάσιος, άποψη από τα νοτιοδυτικά.

περίπτωση των πηλιορείτικων αθωνικών– βασικός πυρήνας του τύπου δεν είναι πλέον ο πλήρης σταυροειδής εγγεγραμμένος αλλά η άκρως συνεπτυγμένη μορφή του. Εδώ τα ελεύθερα υποστυλώματα εκφυλίζονται σε απλές παραστάδες, τα γωνιαία διαμερίσματα εξαφανίζονται, το σταυρικό σχήμα διατηρείται απλώς ως υποτυπώδης ανάμνηση με το πλάτος των τόξων, ο (μοναδικός, πλέον) τρούλος συμπτύσσεται σε ασπίδα, οι τρεις προεξέχουσες κόγχες του ιερού μειώνονται σε μία, αντί της κιονοστήρικτης λιτής υπάρχει ένας απλός εξωνάρθηκας, η πολυμερής στέγη γίνεται ενιαία, τα παρεκκλήσια λείπουν τελείως[12]. Είναι φανερό πως πρόκειται για την ακραία απλούστευση του τύπου, δεδομένου ότι οποιαδήποτε περαιτέρω σύμπτυξη δεν θα μπορούσε παρά να αφορά την –ήδη απλουστευμένη– θολοδομία και τις πλευρικές κόγχες, δηλαδή στα ειδοποιά στοιχεία του, χωρίς τα οποία αυτός δεν θα μπορούσε να χαρακτηρίζεται πια ως αθωνικός[13]. Παραπλήσιος σε κάτοψη με αυτόν τον άκρως

[12] Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι κάθε θολοσκεπής ναός με πλευρικές κόγχες και χωρίς κίονες δεν ανήκει κατ' ανάγκη στον συνεπτυγμένο αθωνικό τύπο, ειδοποιό γνώρισμα του οποίου είναι η υποτυπώδης αλλά όμως σαφής υποδήλωση της προέλευσής του από σύμπτυξη ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου κεντρικού πυρήνα. Πιο συγκεκριμένα, ο συνεπτυγμένος αθωνικός χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία ενός τετραγωνικής κάτοψης κεντρικού χώρου στεγασμένου από περίκεντρη θολωτή κάλυψη μέσω παραστάδων, πράγμα που δεν συμβαίνει π.χ. στο καθολικό της μονής Άβελ [Α. Τζάκου, «Το καθολικό της μονής Άβελ στη Βήσσανη Πωγωνίου», *Έκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 2 (1982), 57-66] ούτε στους ναούς του λεγόμενου τύπου Καραϊσκάκη [Καρατζόγλου, ό.π. (υποσημ. 3), σποραδικά].

[13] Οι συνεπτυγμένοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί, στους οποίους δεν υπάρχουν κανονικοί χοροί που να εξέχουν από τους κατά μήκος τοίχους αλλά αντίστοιχες ψευδοκόγχες διαμορφωμένες στο πάχος της τοιχοποιίας [βλ. Α. Πασαλή, «Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Μόδιον Φθιώτιδος», *Έκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 6 (2002), 151-164] θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως συνεπτυγμένοι ψευδοαθωνικοί.

Εικ. 8. Μηλιές. Άγιος Νικόλαος ο Γέρος, άποψη από τα βορειοδυτικά.

συνεπτυγμένο αθωνικό τύπο είναι ο τύπος του μονόχωρου τρίκογχου ναού που υπήρχε ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και είχε περιορισμένη διάδοση κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο[14].

Κατά τη μεταβυζαντινή εποχή ναοί παρόμοιοι ή παραπλήσιοι με τους πηλιορείτικους συνεπτυγμένους αθωνικούς καταγράφονται στη γειτονική Σκιάθο[15], ενώ ναοί παρόμοιας κάτοψης, των μεταβυζαντινών επίσης χρόνων, υπάρχουν επίσης στη Σερβία[16] και τη Ρουμανία[17].

[14] Για τους μονόχωρους τρίκογχους ναούς, βλ. Σ. Μαμαλούκος, *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου* (δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2001, τ. Α΄, 162-165 και τ. Β΄, σχέδ. 2 και 85. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, «Ο τρίκογχος ναός του Αγίου Νικολάου στο Πλατάνι της Αχαΐας», *Αρμός*, Α΄, Θεσσαλονίκη 1991, 389-391. Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1992, 21-86. Περίπτωση μονόχωρου τρίκογχου σε άμεση γειτνίαση με το Πήλιο αποτελεί ο ναός στο Κόκκινο Νερό Κισσάβου, βλ. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας*, Αθήνα 1979, 108-114. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί ναοί της λεγόμενης σχολής του Μοράβα στη Σερβία της υστεροβυζαντινής εποχής έχουν κάτοψη παρόμοια με αυτούς του Πηλίου, βλ. A. Deroko, *Μνημειακή και διακοσμητική αρχιτεκτονική στη μεσαιωνική Σερβία* (στα σερβοκροατικά), Βελιγράδι 1985, 233-239, ενώ παρόμοιοι ναοί εντοπίζονται τα ίδια χρόνια και στη Ρουμανία, όπως π.χ. ο μοναστηριακός ναός της Cozia (1387), βλ. G. Vorona, *Istoria arhitecturii in Romania*, Βουκουρέστι 1981, 98.

[15] Το καθολικό της μονής Παναγίας Κεχριάς (πριν από το 1738) παρουσιάζει απόλυτη ομοιότητα στην κάτοψη, αλλά καλύπτεται από τρούλο με τύμπανο και όχι από ασπίδα, όπως άλλωστε και το περίπου παρόμοιας κάτοψης (χωρίς τον νάρθηκα) καθολικό της μονής Ευαγγελιστρίας (1797), βλ. Α. Αλεξίου, *Σκίαθος. Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μνημείων*, Θεσσαλονίκη 1996, 109 και 161 αντιστοίχως. Τα ίδια ισχύουν –απ' όσο τουλάχιστον δείχνει ένα πρόχειρο σκαρίφημα– σε σύγκριση και με το καθολικό της μονής Σταυρού Σκοπέλου (1784), βλ. Α. Σάμψων, *Ναοὶ καὶ μοναὶ εἰς τὴν νῆσον Σκόπελον*, Αθήνα 1974, 185.

[16] Π.χ. Ο ναός στην Petkovica (δεύτερο μισό του 16ου αιώνα), βλ. M. Šuput, *L'architecture serbe pendant la domination ottomane (1459-1690)*, Βελιγράδι 1984, 52.

[17] Π.χ. οι ναοί στο Bradetu (15ος αιώνας), στο Brebu (1640-1650)

Αυτό που εν προκειμένω ενδιαφέρει είναι το αν ο πηλιορείτικος συνεπτυγμένος αθωνικός ναός προέρχεται από μια εξελικτική διαδικασία βαθμιαίας απλούστευσης του πλήρους αθωνικού τύπου των βυζαντινών χρόνων, που είναι και το πιο πιθανό, ή αν αποτελεί απ' ευθείας επίγονο του βυζαντινού μονόχωρου τρίκογχου ναού (με την επί πλέον αντικατάσταση του τρούλου από ασπίδα), αν δηλαδή οι ναοί αυτοί του Πηλίου είναι προϊόν επιβίωσης του τρίκογχου ή κάποιο είδος αναβίωσής του που διαμορφώθηκε από εξέλιξη του βυζαντινού αθωνικού ναού. Προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να δοθεί κατηγορηματική απάντηση στο ερώτημα, δεδομένου ότι δεν υπάρχει η απαραίτητη προς τούτο πλήρης καταγραφή της παρουσίας του στον ελλαδικό χώρο από τα υστεροβυζαντινά χρόνια ώς και τον 19ο αιώνα. Απ' ό,τι φαίνεται πάντως, το ενδεχόμενο ο τύπος του βυζαντινού μονόχωρου τρίκογχου ναού να είχε επιβιώσει στην περιοχή της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας, λόγω της εφαρμογής του, κατά τα μεσοβυζαντινά χρόνια, σε έναν χώρο με την ακτινοβολία του Αγίου Όρους, δεν θα πρέπει να θεωρείται πολύ πιθανό, δεδομένου ότι δεν διαπιστώνεται να υπάρχει στην παρουσία του η απαραίτητη συνέχεια.

Εν πάση περιπτώσει, όπως δείχνουν όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, το Πήλιο είναι η μοναδική ελλαδική περιοχή κατά την όψιμη τουρκοκρατία όπου ο αθωνικός τύπος εμφανίζεται αποκλειστικά μόνο με την πιο συνεπτυγμένη εκδοχή του. Ίσως είναι χαρακτηριστικό για την επί του προκειμένου ιδιαιτερότητα της περιοχής το γεγονός ότι, ήδη στα 1627, το καθολικό της μονής Σουρβιάς οικοδομείται με τρούλο χωρίς τύμπανο, παρόλο που δεν πρόκειται για έναν συνεπτυγμένο αλλά για έναν κατά τα άλλα πλήρη και ολοκληρωμένο αθωνικό ναό[18]. Είναι, λοιπόν, φανερό πως κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της τουρκοκρατίας η σχέση του αθωνικού ναού με τη βυζαντινή παράδοση του τύπου είναι στο Πήλιο πολύ λιγότερο ισχυρή απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Ελλάδας, γεγονός που δεν μπορεί παρά να συνιστά μια ακόμη επιβεβαίωση της γενικότερης διαπίστωσης πως η πηλιορείτικη κοινωνία της εποχής είναι λιγότερο συντηρητική από τις υπόλοιπες σύγχρονές της του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου.

και στο Vacaresti (1713-1715), βλ. Vorona, *Romania*, ό.π. (υποσημ. 14), 169, 235, 249. Πρβλ. και Α. Ορλάνδος, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *L'Hellénisme Contemporain*, Αθήνα 1953, 217.

[18] Βλ. Γ. Κίζης, «Η μονή Σουρβιάς στο Πήλιο», *Έκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση* 3 (1989), 159-170.

Προέλευση εικόνων

Σχέδια και φωτογραφίες Μιλτιάδη Πολυβίου.

Miltiadis Polyviou

THE TYPOLOGY OF CONDENSED ATHONITE CHURCHES OF PELION DURING THE LATE OTTOMAN DOMINATION (1700-1881)

Around a hundred and fifty churches survive on Mount Pelion, Thessaly, that were constructed in the late Ottoman period with minor later alterations; only eight of them are cross-in-square condensed churches of theAthonite triconch type. They are *katholika* of small monasteries, which actually follow the building tradition of implementing this architectural type almost exclusively in monastic churches since its inception. All these churches were constructed between 1775 and 1818, namely during a period when the whole region experienced the heyday of its prosperity. This may be due to the fact that the construction of these *katholika* was not at all a matter of necessity, which had to be fulfilled by the savings of the local communities, as was the case with the parish churches. Moreover, building a church in this specific architectural type was a rather exceptional and relatively costly matter; therefore, it could occur only in periods of wealth, as far as the small monasteries are concerned, like the ones under consideration.

The churches of this type on Mt. Pelion are buildings of a relatively small size. Their biggest dimensions recorded are: 13, 60 m in length, 6, 90 m widthwise. The central space has a rectangular ground plan covered by a sail vault, i.e., by a pendentive dome without a drum. To the north and south of the central rectangular the apses of the choirs are opened, occupying nearly the whole width of the corresponding sides and covered by semi-domes. In the eastern wall of the Bema the three usual semi-cylindrical apses are opened but only the central one protrudes outwards. There is no *liti* at the west, as one would expect for the integrated Athonite type, but an open exonarthex instead, covered usually by a semi-dome. The church has only one entrance in the western side, via the exonarthex. The roof is either a continuous single roof or the main church and the outer narthex are covered by separate roofs.

As is well known, the Athonite type refers to composite cross-in-square churches with large liti in the west and lateral niches in the northern and southern walls of the main church. The attempt to preserve the basic characteristics of the Athonite church when, during the post-Byzantine period, the limited economic and technical possibilities did not permit the construction of the complete and integrated type, gradually led to simplifications, which in their extreme version resulted in the formation of the collapsed Athonite church that is found in the Pelion region during the late Ottoman period. This type occurs when the lateral niches are opened in a collapsed cruciform inscribed church, i.e., in a church with no free columns in its interior, and there is an open exonarthex instead of a liti. All the Athonite churches built on Pelion in the 18th and 19th centuries belong to this extremely compact type, which is in plan similar to the one-storied triconch church that existed from the early Christian period and had a limited spread in middle and late Byzantine times. In post-Byzantine times, churches of the same type as on Pelion exist on neighboring Skiathos, while churches of a similar plan are found in Serbia and Romania. It seems that the collapsed Athonite type appearing on Mount Pelion should not be viewed as a continuation of the Byzantine one-storied triconchs, but a product of an evolutionary process of simplification of the traditional Athonite type.

All the available evidence points to Pelion as the only region in Greece during the late Ottoman rule where the Athonite type of church appears exclusively in its compact form. This preference indicates that the Byzantine tradition here was less strong than elsewhere, a fact that supports the overall hypothesis that contemporary society in the region of Pelion was less conservative than those of other regions of mainland Greece.

Dr. Architect
miltos.polyviou@gmail.com